

Ýyglamakmy aglamak?!.

Category: Goşgular, Halk döredijiligi we rowaýatlar, Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler

написано kitapcy | 22 января, 2025

Ýyglamakmy aglamak?!.

ÝYGLAMAKMY AGLAMAK?!

"Eý, ýaranlar, ýyglamaýyn neýläýin..."

Magtymguly Pyragy.

Dünýä halklarynyň hemmesiniňem milli döredijiligi, edim-gylymlary erbet däldir welin, salyhatlylykda, goýazylykda olaryň hiç birisiniňem türkmen halkynyňka taý geljegi ýok. Durmuş we maşgala gatnaşyklarynda, goňşy arasynda, dost-ýarlar bilen, toýda-ýasda we ş.m. ýerine ýetirýän özboluşly edim-gylymlarymyza, yrymlar bilen baglanyşykly etiki edep kadalaryna üns berenler, şeýle diýmek bilen biziň hiç bir babatda hem öz halkymyzy aşa mazamlajak bolmaýandygymyza özleri-de göz ýetirse gerek.

Ynha, türkmen halkynyň ýogalan adamyň öýünde ýas çäreleri bilen baglanyşykly ýerine ýerine ýetirilýän şeýle edim-gylymlarynyň biri-de, ýas tutmak ýa-da aglamakdyr.

Ýogalan adamyň yzynda aglamak köpçülik bolup ýerine ýetirilipdir. Bu köplenç ýogalan adam jaýlanmazdan öň we jaýlanandan soň, onuň belli günlerine (üçüne ýa ýedisine) çenli geçirilipdir. Aslynda, ýas tutmagyň bu görnüşinde gadymy türkmenlerde "ýug" (ýa-da "ýyg[y]" ~ "ýyglamak" we "agy" ~ "aglamak" sözi şundan gelip çykýar) diýlipdir.

Bu işlikleriň köki "Ýug/ýyg/ag" sözleridir. Agy[t] – aglamak, ýygy, ýygut – ýyglamak sözleri hemişe biri-biri bilen baglanyşykly sözlerdir. Şeýle-de "Ýo/ýog/ýok" sözünüňem "ýyg/ag" sözi bilen düýbi birdir. "Ýok bolmak" sözi şol "ýog" sözüne baglanyşyklydyr.

Ölen adamyň yzyndan ýerine ýetirilýän ähli ýas çäresine "ýug" diýlipdir. Ýug çäresine köplenç dini motiwler mahsus bolupdyr.

Käte ölen adamyň yzyndan aýallar tarapyndan sanalýan goşgy bentlerine hem ýug (bu döp häzirem "ýygy ýyglamak" görnüşinde belli-belli türkmen taýpalarynda saklanyp galypdyr).

Tanymal türk ýazyjysy Ahmet Turgutyň "Türk pygamber Bozgyryň syry" romanynda irki türk taýpalaryň jemgyýetçilik durmuşynda ýug çäresi barada gyzykly maglumatlar berilýär. Türkmen halkynyň gadymy taryhynyň legendar gahrymany Kültegin bakyýete göç edende onuň ýug çäresine alys ýurtlardanam myhmanlaryň gelendigi barada taryhy maglumatlar saklanyp galypdyr. Şeýle-de wizantiýaly taryhçylar Prisk Paniskiniň we Iordanyň beýik hun serdary Atillanyň ahyrky ýoluna ugradylanda we depin edilende hun ozanlarynyň aýdan aýdymalaryndan eden terjimeleri gadymy türkmenlerde ýug çäresiniň neneňsi bolandygyny bilmäge kömek edýär.

Ähli halklaryň medeniýetinde bolşy ýaly, türkmenler hem aradan çykany ahyrky ýoluna ugratmaga uly üns beripdirler. Ýöne gadymy türkmenlerde öleniň yzynda aglamak, ýas tutmak çäresi göwnüçökgünlige düşmek, özüňe zeper ýetirmek maksady bilen däl-de, aradan çykana sylag-hormat goýmak we onuň hasratyny çekmek maksady bilen geçirilipdir.

Aradan çykanyň şanyna aýdylýan "agy bentleri" onuň dirikä eden ýagşy işlerini, gowy häsiýetlerini birin-birin sanap-öwýän özboluşly edebi eserdir. Şu nukdaýnazardan seredip, "agy bentlerini" halk döredijiliginiň bir žanry hökmünde öwrenilse, nädogry bolmaz.

Bu dünýäniň azabyndan dynan bende ilki çadyrda goýlupdyr. Onuň üçin garyndaşlary tarapyndan at, sygyr, goýun ýaly eldeki haýwanlar öldürilipdir. Bu däbiň häli-häzirlerem dowam edýändigini köpümüz bilýändiris. Ylaýta-da, bu däbe (öli aşy), ýurdumyzyň Bäherden we Magtymguly etraplarynyň dag içinde ýaşayan nohurly taýpasynda bek eýerilýär. Ýöne gadymy döwürdäki ýaly sygyrdyr at däl-de, goýundyr geçi öldürilýär. Gadymda ölen adamyň daşyndan ýedi gezek aýlanypdyr. Şeýtmek bilen olar (hossarlary) öleniň ruhunyň göge çykmagyna ýardam edýäris diýip düşünpdirler. Beýleki türkmen taýplarynda nähilidigini häzirlilikçe anyk bilemok, ýöne nohurlylarda bu döp häzirem saklanyp galypdyr.

Mahmyt Kaşgarly bu däbi "Ýug besen" diýip atlandyrýar. Şeýle hem Mahmyt Kaşgarly Alp Är Töñňe (Afrasýap) ölenide: "Alp Är Töñňe öldümi..." diýip başlanýan bir bentlik goşgyny onuň ýasynda aýdylan "ýygy goşgusy" hökmünde mysal getiripdir. Dogrusy, alym gymmatly kitabynda ýas goşgularyna "Sagu[t]" diýipdir.

Gadymy döwürde ýug çäresinde gopuz çalyp, tans edipdirler. Pata gelenlere nahar çekilipdir.

Patada duz dadyp, aýat-töwir etmek öz gözbaşyny şu däpden alyp gaýdýar. Uýgurlarda saklanyp galan "üzüt aşy" hem edil şu däbiň bire-bir gaýtalanmasydyr.

Ýug çäresi yslamdan öň giň manyda (ähli ýas çärelerini öz içine alypdyr) ulanylypdyr.

Asyrlaryň geçmegi bilen "ýug" öz manysyny diňe ýasda öleniň yzyndan aýallaryň goşgy aýdyp aglamagyna çenli kiçeldipdir.

Nohurlarda bu şeýle: eger biri aradan çyksa orta ýaşdan geçen we gartaşan aýallar toplanyp "ýygy ýyglaýarlar". "Ýyga" gatnaşýan aýallar gezekli-gezegine köplenç öz maşgalasyndan öň ýogalan biriniň adyny goşup iki setirlik ýa-da bir bentlik (köplenç 6-7 bogunly) goşgy aýdýar, goşgyny aýdanyň yzyndan bolsa hemmesi sesini goşup birlaý aglaýar, soň gezegi ikinji alýar...

Bu çäreleriň hemmesi-de öliniň yzynda bolup geçýän ýas döwründe adamyň gaýgy-hasratynyň çogup çykmagy diýip düşünse bolar. Öý-işik, durmuş aladalary, gün-güzeran bilen başagaý bolup ýörensoň, ýas bahanasy bilen her kim öz ölüsini ýatlap, içini boşadypdyr...

Ýygy ýyglamak (agy aglamak) bilen bir hatarda ýaka ýyrtmak, ýüz-gözüňe urmak, üstünden kül sowurmak, gara geýinmek hem bolupdyr. Yslam dini soňky agzalan ýaramaz endikleri (gara geýinmekden başgasyny), ýas döwrüni uzaltmagy we öz-özüňe şikes ýetirjek derejede ýas tutmagy gadagan edipdir.

Öleni ahyrky ýoluna ugratmak işi ähli medeniýetlerde-de üns berilen zat, sebäbi heniz näbelli ýurda gidilýän bu ýolagçylyk hemişe syrlylygyny saklap gelipdir.

Öli jaýlanandan soň onuň mazarynyň üstünde daşdan heýkel dikilipdir we onuň öldüren duşmanynyň sanyça daş üýşürlipdir.

Bu daşlara "balbal" diýlipdir. Siziň sadyk guluňyz, şu setirleriň awtory bolan men şeýle mazarlaryň we balballaryň Sumbar jülgesiniň ugrundaky "Goşdemir öwlüýäsi" diýilýän gadymy gonamçylykda bardygyny ynam bilen aýdyp biljek. Bu boýunça ylmy makala ýazmak maksady bilen şahsy kolleksiyamda şol daş üýşürilen mazarlaryň we balballaryň birnäçe suratyny hem topladym.

Nohurlylarda beýleki türkmen taýpalarynda gabat gelmeýän birgeňsi dessur bar: Ol hem mazaryň başagajyna dag goçunyň (ol tapylmasa goçuň ýa-da tekäniň şahyny) şahyny goýulýar. Içgin öwrenenimizde, munuň balballar bilen baglanyşyklydygyny bilmek bolýar. Çünki "Goşdemir gonamçylygynda" we Sumbar jülgesiniň ugrunda gabat gelýän beýleki gadymy gonamçylyklarda dag goçunyň şahyny (kellesini) ýatladýan şekilde ýa-da ýürek şekilli daş balballar ýygy-ýygdydan duş gelýär. Etnograf alym Muhammet Geldiýewiň makalalarynyň birinde Magtymguly etrabyňyň Çendir obasynda geçirilen barlaglara esaslanyp, ol ýerde ýaşaýyşyň 14.000 ýyl ozal ýüze çykandygyny we ol ýerden tapylan daş ýazgylaryň ýüzünde haç (+) şekiliniň bardygyny aýdýar. Ýüzüne haç (+) çekilen daş balballara meniň özüm "Goşdemirde" duş gelipdim.

Mazaryň başynda balbal dikmek däbi häzirem saklanyp galypdyr. Magtymguly etrabyňyň Durdyhan obasynyň häzirkizaman gonamçylygynda (başga-da nohur obalarynyň gonamçylyklarynda gabat gelýär) munuň mysallary bar. Ýöne häzirki balballarda öleniň ady, atasynyň ady doglan we aradan çykan ýyllary ýazylýar.

■ Goşmaça maglumat üçin seret:

- 1). Abdylkadyr Inan "Musulman türklerde şamanizmiň galyndylary";
- 2). Jelal Beýdili "Türk mifologiyasynyň ensiklopedik sözlügi".

Halk döredijiligi we rowaýatlar